

Een slingertuin rond de kerk van Hornhuizen

IN DE HERFST VAN 2008 VOERDE MIJN BUREAU IN OPDRACHT VAN DE STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN HET ONDERZOEK *LANDMERKEN* UIT, GERICHT OP 'ENSEMBLES VAN KERKTOREN, KERKGEBOUW EN KERKHOF ACHTER DE ZEEDIJK'. IN HORNHUIZEN KWAM EEN BIJZONDER LANDSCHAPSONTWERP VOOR HET KERKHOF AAN HET LICHT.

Een belangrijke aanleiding voor het project Landmerken was de constatering dat er vooral op kerkhoven op veel plaatsen sprake was van verval van historische elementen.¹ Acht ensembles van kerktoren, kerkgebouw en kerkhof waren geselecteerd voor nader onderzoek. De verzamelde kennis over toren, gebouw en kerkhof zou van belang kunnen zijn voor het herstel en de instandhouding van dit cultuurhistorisch erfgoed en deze historische terreinen. Belangrijke informatiebronnen voor kennis over deze zaken zijn niet alleen de kerkarchieven, maar ook oude kaarten en fotomateriaal.

Kerk en kerkhof van Hornhuizen

Ooit fungeerde de toren van de kerk van Hornhuizen als een bakens voor schippers. De kerk zelf werd in 1865 gebouwd als vervanger van een oudere, afgebroken middeleeuwse kerk.² Van het kerkhof was bij het begin van het onderzoek niet veel bekend. Bijzonder was dat een historische luchtfoto bleek te bestaan waarop het ensemble van kerktoren, kerkgebouw en het omringende kerkhof te zien zijn. De foto, die in 1949 of 1950 werd genomen, laat zien dat het kerkhof is aangelegd als een slingertuin, zoals we die kennen bij grote boerderijen in het noorden van de provincie. De foto riep vragen op over de aanleg van de tuin en zijn ontwerper, maar ook over de aanleiding voor de aanleg van zo'n tuin rond de kerk.

Uit het onderzoek van de notulenboeken van vergaderingen van kerkvoogden en notabelen bleek dat vanaf omstreeks 1870 het kerkhof vele malen onderwerp van bespreking was. In die periode was het kerkhof zeker niet het visitekaartje voor de kerk. Enkele grafzerken werden door de nabestaanden goed onderhouden, maar vele andere waren inmiddels sterk vervallen geraakt. Het kerkhof was (deels) omringd door een sloot en rondom stonden fruitbomen. De taak van de koster bestond uit het maaien van het gras

- ¹ Landmerken, een project voor ensembles van kerktoren, kerkgebouw en kerkhof achter de zeedijk, projectomschrijving d.d. 15 oktober 2007.
- ² Voor de bouwgeschiedenis van het kerkgebouw, zie Holstein, K., *De kerk te Hornhuizen, Geschiedenis en restauratie 1989 tot 1997*, Groningen 1998. Voor het archief, zie RHC Groninger Archieven, Archief van de hervormde gemeente Hornhuizen en Kloosterburen, toegang 245.

- ¹ Luchtfoto van kerk en kerkhof in Hornhuizen in 1949 of 1950, gemaakt door R.W. Oosterhuis te Ulrum

en het openhouden van de sloten rond het kerkhof. Verder was het hem ten strengste verboden om op het kerkhof zijn vee te laten grazen. De opbrengsten van het grasgewas, het gekapte hout van de bomen en de vruchten van bijvoorbeeld appels- of perenbomen kwamen in de kas van de kerkvoogdij terecht. Van tijd tot tijd werden houtboeldagen gehouden waarvan de opbrengst een aanvulling vormde op de inkomsten van de kerkvoogdij. Met het geld konden kerkvoogden dan weer nieuwe bomen kopen, die als ze volgroeid waren weer voor nieuwe inkomsten zouden zorgen. Zo was er in Hornhuizen net als bij vele andere kerken sprake van een voortdurende cyclus van planten, groeien en kappen van bomen.

Geen begravingen meer

In 1872 lieten kerkvoogden van Hornhuizen met het oog op een herinrichting van het oude kerkhof Burgemeester en Wethouders van de gemeente Kloosterburen weten dat het kerkhof rond de kerk niet langer voor begravingen gebruikt zou worden. Naast gewoon onderhoud gebeurde er gedurende een lange periode niets met het kerkhof. Dertig jaar lang zou het kerkhof met rust worden gelaten. Omstreeks 1900 verscheen het onderwerp 'het oude kerkhof' opnieuw op de agenda van de vergaderingen van kerkvoogden en notabelen. Aanvankelijk werden slechts daar waar aan de zuidkant van het kerkhof oude (peren-)bomen waren gesneuveld nieuwe bomen geplant. Uit latere notulen blijkt dat ter plekke ook andere bomen stonden: gesproken werd over 'ellerbomen', waarmee misschien elzenbomen worden bedoeld. Nog steeds werd elk jaar in de staten van Inkomsten en Uitgaven van de kerkvoogdij een post opgevoerd voor verkochte (manneke-)peren.³ Dat bleef zo tot het begin van de twintigste eeuw.

Een nieuwe tuinaanleg

In de herfst van 1904 werd in de gezamenlijke vergadering van kerkvoogden en notabelen een eerste plan gepresenteerd om het oude kerkhof van Hornhuizen 'naar de eisch des tijds' aan te leggen. Niet alle kerkvoogden waren het eens met de plannen, en uitvoering werd op de lange baan geschoven. Daardoor deed de gelegenheid zich voor om een jaar later met een veel uitgebreider plan voor het opknappen van het oude kerkhof te komen. Nu werd een heus ontwerp met bestek en tekening gepresenteerd, opgemaakt door tuinman B. Borkhuis uit Ulrum. Dit plan, alhoewel veel duurder dan het eerste, werd door kerkvoogden en notabelen unaniem geaccepteerd. Alleen het aanbrengen van een omheining om het kerkhof bleef buiten het bestek. Over de kosten van zo'n nieuwe omheining zou nog jarenlang gediscussieerd worden.

In totaal zouden de kosten van aanleg en verfraaiing van het oude kerkhof bijna f 300,- belopen, en voor een goede omheining was nog eens ruim f 200,- nodig. Dat laatste

³ Deze peren worden ook wel 'mantjes-peren' genoemd.

2 De kerk van Hornhuizen in huidige toestand, gezien vanuit het zuidoosten

(11

3 Het huidige kerkhof van Hornhuizen, gezien vanuit het noordoosten

vonden de meeste kerkvoogden te veel of ze vonden het niet nodig. Een door de plaatselijke smid opgemaakt bestek met tekening voor een sierlijk ijzeren hek werd vanwege de hoge kosten afgewezen. De witte paaltjes die na gereedkoming van de nieuwe aanleg werden geplaatst, voldeden immers goed en zelfs bij grote drukte zoals tijdens de jaarlijkse kermis bleken de paaltjes afdoende bescherming te bieden. Tuinman Borkhuis kon, nadat hij zijn plan van aanleg in november 1905 persoonlijk in de vergadering van kerkvoogden en notabelen nog eens had toegelicht, aan de slag. Voor het opruimen van de oude bomen, heggen enz. en het schoon opleveren van het terrein ontving Borkhuis de som van f 30,-. Verder werd een uurloon afgesproken voor de tuinman zelf en zijn knechten.

De tekening en het bestek van tuinman Borkhuis zijn helaas niet in het kerkarchief van Hornhuizen bewaard gebleven. De eerder genoemde luchtfoto laat echter vrijwel zeker de aanleg zien zoals die door Borkhuis was ontworpen. Deze doet denken aan de 'slingertuinen' die we bij veel boerderijen aantreffen. Op het kerkhof was echter geen plaats voor een vijver of een kunstmatig opgeworpen heuveltje. Wel zijn er de voor deze slingertuinen gebruikelijke kronkelende paden en boomgroepen aanwezig. Van deze vroegere aanleg van het kerkhof resteert waarschijnlijk alleen het rijtje bomen aan de zuidzijde.

'Plantzoeneeren'

Slingertuinen kwamen in het laatste kwart van de negentiende eeuw in de mode. Als inspirator voor deze romantische landschapsontwerpen moet tuinarchitect L.P. Roodbaard worden beschouwd. In de provincie Groningen was tuinarchitect Vroom uit Glimmen een bekende ontwerper. Deze werd onder andere ingeschakeld door de kerkvoogden van Finsterwolde om het gebied rond kerk en toren in te richten en te verfraaien. Ook bij andere kerkelijke gemeenten bestond zeker rond het jaar 1900 en later de wens om het rond het kerkgebouw gelegen oude kerkhof te transformeren tot een soort slingertuin of wandeltuin. Vaak wordt

daarbij gesproken over de aanleg van een 'plantzoen' op het kerkhof. Met deze term werd het aanbrengen van een beplanting van heesters en bomen bedoeld. In enkele stukken wordt zelfs het werkwoord 'plantzoeneeren' gebruikt. Soms zijn in documenten uit kerkarchieven uitgebreide gegevens te vinden met vermelding van boomsoorten en heestersoorten. Veel vaker echter zijn de vermeldingen erg summier. Gegevens over al of niet uitgevoerde plannen voor een herinrichting van hun kerkhoven zijn in Groningen te vinden in de kerkarchieven van onder andere Usquert, Finsterwolde en Ten Boer, en in het Westerkwartier in Niehove en Zuidhorn. Veel kerken deden dus aan deze mode mee.

Foto's van kerkhoven waaruit nog iets af te leiden is over het precieze beplantingsschema uit een bepaalde periode zijn helaas zeer schaars, en dat maakt de aanwezigheid van de luchtfoto van het kerkhof van Hornhuizen zeer bijzonder. De slingertuin op het kerkhof van Hornhuizen betreft een sterk vereenvoudigde versie van een deftige slingertuin. In Hornhuizen kwam er dan ook geen bekende tuinarchitect aan te pas, maar een tuinder uit het nabije Ulrum.

Conclusie

De aan het begin gestelde vragen over datering van de Hornhuizer slingertuin, de aanleiding voor zijn aanleg en de naam van de ontwerper konden door mijn onderzoek in elk geval voor een deel worden beantwoord. Hoe lang de slingertuin op het kerkhof van Hornhuizen precies heeft bestaan, is niet bekend. De mode van het 'plantzoeneeren' en het aanleggen van slingertuinen op oude kerkhoven ging voorbij. De grote belasting die het onderhoud van een dergelijke tuinaanleg met zich meebracht, zal hierbij een rol hebben gespeeld.

Wija Friso (w.friso@home.nl) studeerde in 1986 als kunsthistorica af aan de Rijksuniversiteit Groningen. Als zelfstandige voert zij onderzoek in opdracht uit, voornamelijk ten behoeve van restauratie van monumenten.

4 Het kerkhof van Hornhuizen gezien vanaf de toren

